

DANIEL OLSZEWSKI
Kielce

ŻYCIE RELIGIJNE POLSKICH ŚRODOWISK EMIGRACYJNYCH NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU (ZARYS PROBLEMATYKI BADAWCZEJ)

Na przełomie XIX i XX w. emigracja stała się dla Kościoła polskiego jednym z podstawowych problemów. Emigracja zarobkowa zaznaczyła się już w połowie ubiegłego stulecia, na szerszą jednak skalę rozwinęła się poczynając od lat siedemdziesiątych: sezonowa miała miejsce głównie do Prus, stała – przede wszystkim do Stanów Zjednoczonych, Brazylii, Kanady, Argentyny. Obok emigracji zarobkowej względnie liczna była po powstaniu styczniowym emigracja polityczna. W rezultacie na przełomie XIX i XX w. polscy emigranci żyli w rozproszeniu we wszystkich krajach Europy i na wszystkich kontynentach świata. Przed I wojną światową główne skupiska polskiej emigracji znajdowały się w Stanach Zjednoczonych (ponad 3 mln.), Niemczech (850 tys.), Rosji (powyżej 300 tys.) i Brazylii (powyżej 200 tys.). Łączna liczba polskich emigrantów wynosiła przed 1914 r. więcej niż 4,5 mln. Stanowiło to około 1/5 polskiego narodu¹.

Wzrost zainteresowań badawczych skupiskami polonijnymi, widoczny wyraźnie w ostatnich dziesięcioleciach, przyniósł w efekcie dużą liczbę cennych prac historycznych dotyczących Polaków na emigracji. Przeważają wśród nich przyczynki nad ujęciami monograficznymi i syntezami². Te ostatnie dotyczą przeważnie Polonii w poszczególnych krajach zarówno europejskich, jak i zamorskich³.

¹ Statystykę polskiego wychodźstwa przedstawiają: P. Taras, *Problem liczebności i znaczenia Polonii zagranicznej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 17: 1974, nr 1-2, s. 7-51; A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, Kraków 1915, s. 99-102; K. Dunin-Wąsowicz, *Struktura demograficzna narodu polskiego w latach 1864-1914. Liczebność i rozmieszczenie*, w: *Historia Polski*, t. III cz. I, red. Ż. Kormanowa i I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1963, s. 105-110.

² Por. *Materiały do bibliografii dziejów emigracji oraz skupisk polonijnych w Ameryce Północnej i Południowej w XIX i XX wieku*, red. I. Paczyńska i A. Pilch, Warszawa-Kraków 1979; W. Chojnacki, *Stan i potrzeby bibliografii Polonii zagranicznej*, „Problemy Polonii Zagranicznej” 2: 1961, s. 7-37 (obejmuje okres od 1960 r.); Tenże, *Prace bibliograficzne o Polonii w latach 1961-1975*, w: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*, red. H. Kubiak i A. Pilch, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 237-251; M. Kula, *Stan badań nad Polonią w Ameryce Łacińskiej*, w: *Stan i potrzeby badań*, s. 309-329.

³ Z nowszych badań: M. Kula, *Polonia brazylijska*, Warszawa 1981; J. Piekoszewski, *Problemy Polonii amerykańskiej*, Warszawa 1981; J. Gruszyński, *Spoleczność polska we Francji w latach 1918-1978. Problemy integracyjne trzech pokoleń*, Warszawa 1981; Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; A. Brożek, *Polonia amerykańska 1854-1939*, Warszawa 1977; H. Zins, *Z dziejów Polonii. Polacy w Kanadzie*, Lublin 1975; *Dzieje Polonii w XIX i XX wieku*, red. M. M. Drozdowski, Toruń 1974;

Stan religijny polskiego wychodźstwa warunkowany był w dużym stopniu tym, czy emigracyjne środowiska objęte były stałą opieką duszpasterską. Stosunkowo najlepiej przedstawiała się w tym względzie sytuacja w Stanach Zjednoczonych, gdzie polscy emigranci organizowali własne parafie, niezależnie od tego, czy zastali już na miejscu parafię katolicką innej grupy etnicznej. Tutaj rozwinęły również ożywioną działalność duszpasterską i społeczną polskie zakony zarówno męskie (zwłaszcza zmartwychwstańcy i jezuici), jak i żeńskie (zajmujące się przede wszystkim zakładaniem i prowadzeniem polskich szkół). Podstawowym problemem, jaki stanął przed polskimi wychodźcami w Ameryce u schyłku XIX i na początku XX w., było zajęcie stanowiska wobec programu amerykanizacji obcych osadników, sformułowanego przez episkopat rzymskokatolicki w Stanach Zjednoczonych. Program ten, postulujący akomodację do miejscowych warunków amerykańskich, pozostawał w sprzeczności z dotychczasowym wzorcem polskich parafii w Ameryce, które miały charakter narodowy (parafie etniczne). Polscy emigranci widzieli w parafii katolickiej fundament zachowania swej tożsamości i oparcie w trudnym okresie adaptacji do nowej rzeczywistości⁴.

W tym kontekście staje się zrozumiałe, że niejednokrotnie miały miejsce ostre konflikty między polskimi duchownymi, reprezentującymi punkt widzenia wspólnoty parafialnej, z miejscową hierarchią kościelną (na ogół irlandzkiego pochodzenia), która nie zawsze wykazywała pełne zrozumienie dla specyfiki potrzeb religijnych polskiego wychodźstwa. W następstwie tych konfliktów doszło do powstania na przełomie XIX i XX w. Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego (od 1951 r. nazwa: Kościół Polskokatolicki). Jego ideowy program wyrażał w sposób radykalny reakcję przeciw rzeczywistości amerykańskiej przy jednoczesnym radykalnym podkreśleniu narodowych tradycji polskiej religijności. Ze względu na to, że geneza Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego związana była ściśle z doniosłym historycznie procesem konfrontacji polskich tradycji religijnych z tradycjami kulturalnymi Ameryki, potrzeba badań nad tą wspólnotą kościelną zasługuje na szczególne podkreślenie⁵.

K. Mierzynowska, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880–1914*, Wrocław 1972; K. Groniowski, *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1971–1914*, Wrocław 1972; H. Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939*, Warszawa 1964. Por. P. Taras, *Emigracja Polska*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. IV, Lublin 1983, 945–947 (zawiera literaturę przedmiotu).

⁴ J. Chałasiński, *Parafia i szkoła parafialna wśród emigracji polskiej w Ameryce. Studium dzielnicy polskiej w pól. Chicago*, „Przegląd Socjologiczny” 3: 1935, s. 633–714; Brożek, op. cit., s. 43–58, 145–152; J. Piekoszewski, *Kościół i Polonia w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, w: *Stan i potrzeby badań*, s. 375–396; *Memoriał ks. arcybiskupa Symona podany Ojcu św. Piusowi X o stosunkach kościelnych katolików Polaków w Ameryce*, „Gazeta Kościelna” 14: 1906, nr 8 s. 71–73, nr 9 s. 81–83; *Parafie, osady, stacje misyjne i duchowieństwo polskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki w r. 1885*, „Wiadomości Katolickie” 3: 1885, nr 14 s. 125–126, nr 15 s. 132–133, nr 16 s. 140–141 (zawiera wykaz polskich parafii i kościołów); J. W[arakomski], *Spis katolickiego duchowieństwa, parafii, szkół i zakładów w Stanach Zjednoczonych Ameryki na rok 1914*, Chicago 1914. Ks. Bolesław Kumor postuluje opracowanie monografii polskich parafii w Stanach Zjednoczonych. Pierwsza z jego monografii: *Dzieje polskiej rzymsko-katolickiej parafii Świętego Krzyża w New Britain, Coon. (1927–1977)*, New Britain, Connecticut 1979.

⁵ Spośród prac poświęconych tej tematyce zasługują na uwagę: H. Kubiak, *Polski Narodowy Kościół Katolicki w Stanach Zjednoczonych 1897–1065. Jego społeczne uwarunkowania i społeczne funkcje*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970; S. Włodarski, *Historia Kościoła Polsko-katolickiego*, Warszawa 1964; Tenże, *Geneza*

Inne problemy badawcze łączą się z polskimi emigrantami w Ameryce Południowej (Brazylia, Argentyna). Wychodźstwo do Ameryki łacińskiej stało się zjawiskiem masowym na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku (tzw. gorączka brazylijska). Polonia latynoamerykańska składała się głównie z robotników rolnych, na ogół niepiśmiennych chłopów, rozproszonych po największej części wśród dziewiczych lasów (w miastach południowoamerykańskich Polacy byli nieliczni). W przeciwieństwie do emigrantów północnoamerykańskich pozbawieni oni byli na przełomie XIX i XX w. polskich parafii. Zatem zorganizowanie stałej opieki duszpasterskiej i troska o polskiego księdza stanowiły w tym przypadku najbardziej podstawowe problemy, które decydowały o życiu religijnym tamtejszych zbiorowości polonijnych⁶.

Nieco lepiej przedstawiała się sytuacja Polaków żyjących w imperium rosyjskim. Istniały tutaj wprawdzie polskie kościoły parafialne, ale były one odległe od siebie tak dalece, że kapłan polski musiał odbywać długie podróże (nieraz więcej niż tysiąc kilometrów), by nieść pomoc duszpasterską żyjącym w izolacji rodakom. Archidiecezja mohylewska (jedyna w świecie pod względem wielkości) obejmowała swymi granicami całą Rosję Europejską i Syberię – obszar od Finlandii i krajów nadbałtyckich aż po Chiny i Japonię. Liczyła ona (według „Kalendarza wychodźstwa polskiego”) 62 parafie, a łączna liczba katolików wynosiła w tej diecezji ponad 300 tys. W diecezji tyraspolskiej (z siedzibą w Saratowie), obejmującej całą Rosję południową, było 53 parafie o łącznej liczbie ok. 350 tys. wiernych, wśród których pokaźny odsetek stanowili Niemcy, Litwini, Francuzi i Belgowie⁷.

Należy podkreślić permanentny brak księży katolickich na rozległych obszarach imperium rosyjskiego, przy czym rozmieszczeni oni byli nierównomiernie. Na przykład w północnych guberniach państwa rosyjskiego (ołonieckiej, archangielskiej, wołogodzkiej), o obszarze znacznie przewyższającym terytorium Francji, pracowało na początku obecnego stulecia (ok. 1908 r.) zaledwie trzech księży katolickich. We wschodniej Syberii (za jeziorem Bajkał) polscy wygnańcy byli w praktyce pozbawieni opieki duszpasterskiej. Stosunkowo najlepiej przedstawiała się sytuacja religijna Polaków żyjących w zachodnich regionach imperium rosyjskiego, zwłaszcza w większych miastach (Petersburg, Smoleńsk), gdzie kolonie polskie były liczniejsze i miały zapewnioną stałą opiekę duszpasterską. Ks. J. Żyskar, który przez długie lata sprawował duszpasterstwo wśród Polaków w Rosji, stwierdził ścisły związek między częstotliwością praktyk religijnych a odległością od kościołów katolickich. Katolicy polscy, znajdujący się w znacznym oddaleniu od kościoła, pozostawali długie lata bez sakramentów, co pociągało za sobą nierzadko całkowity niemal zanik życia religijnego. Ważnym problemem duszpasterskim były małżeństwa mieszane, szczególnie liczne w tych regionach, gdzie Polacy żyli w

Polskiego Narodowego Katolickiego Kościoła w USA, „Rocznik Teologiczny” (ChAT), 1971, z. 1, s. 117–137; Tenże, *The Origin and Growth of the Polish National Catholic Church*, Scranton 1974; K. Adamus-Darczewska, *Kościół polsko-katolicki*, Warszawa 1968; S. Pastuszewski, *Kościół polsko-katolicki*, „Przegląd Powszechny” 1: 1983, s. 70–77.

⁶ „Przegląd Kościelny” 17: 1895, II półr., s. 483–484; „Przegląd Katolicki” 29: 1891, nr 10, s. 156; 39: 1901, nr 12, s. 178; 40: 1902, nr 12, s. 181; „Gazeta Kościelna” 8: 1900, nr 50, s. 490; T. Dworecki, *Zmagania polonijne w Brazylii. Polscy werbiści 1900–1978*, Warszawa 1980.

⁷ Łukawski, op. cit., s. 92–100; *Kalendarz wychodźstwa polskiego na rok 1916*, Moskwa 1916.

rozproszeniu wśród ludności rosyjskiej. Ze względu na ścisły związek świadomości religijnej z narodową w polskim społeczeństwie, pogłębione studium zasygnalizowanych wyżej problemów może wyjaśnić jedną z istotnych przyczyn zanikania lub podtrzymywania więzi z polską kulturą i z narodowymi tradycjami przez wychodźców i zesłańców, żyjących w imperium rosyjskim⁸.

Zróznicowany był stan religijny polskich wychodźców w krajach europejskich. W Niemczech – drugie co do wielkości po Stanach Zjednoczonych skupisko polskiej emigracji – wychodźcy polscy pozbawieni byli w ogóle własnych kościołów, a duszpasterstwo sprawowali nad nimi duchowni niemieccy, z reguły nie znający języka polskiego. Doraźna pomoc duszpasterska ze strony polskich księży, wyjeżdżających sporadycznie do Niemiec, w minimalnym stopniu zdolna była zaradzić katastrofalnej sytuacji religijnej, jaka istniała w tamtejszych skupiskach emigracyjnych⁹.

Rażący brak polskiego duchowieństwa zaznaczał się wśród polskiego wychodźstwa w monarchii austro-węgierskiej i w Anglii. Podkreślić zatem należy doniosłość inicjatyw organizowania stałych polskich placówek duszpasterskich w tamtejszych środowiskach emigracyjnych (w Wiedniu w latach dziewięćdziesiątych, w Londynie w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku)¹⁰.

We Francji ośrodkiem życia religijnego Polaków była Misja Polska Katolicka w Paryżu (założona w 1836 r.). Jej działalność zasługuje na podkreślenie, wiadomo bowiem, że przy kościele polskim w Paryżu skupiała się cała wielka emigracja polska¹¹.

Okoliczność ta zadecydowała niewątpliwie o wzroście zainteresowań badaczy życiem religijnym i kulturalnym zbiorowości polonijnej we Francji¹². Szczególną

⁸ Informacja na temat życia religijnego w parafiach polskich w Rosji zawierają protokoły wizyt pasterskich biskupów A. Symona i S. Denisiewicza (z 1909 r.). J. Cieplak, A. Łosiński, *Dwie wizyty pasterskie*, „Charitas”, (Petersburg) 1894, s. 513–567; „Wiadomości Archidiecezjalne” (mohylewskie i mińskie) 1: 1909, nr 4 s. 14, nr 7 s. 12–17, nr 8 s. 14–16, nr 9 s. 18–21, nr 10 s. 14–17, nr 11 s. 19–25; „Przegląd Katolicki” 30: 1892, nr 41 s. 649–651, nr 44 s. 697–701, nr 45 s. 714–717, nr 47 s. 747–748, nr 49 s. 778–779, nr 50 s. 795–796, nr 51 s. 808–810; 31: 1893, nr 4 s. 57–59, nr 7 s. 105–107, nr 9 s. 139–141, nr 34 s. 539, nr 35 s. 556–558, nr 37 s. 587–588, nr 38 s. 604–605, nr 39 s. 619–620, nr 40 s. 635–636; J. Żyskar, *Polacy w rozproszeniu. Tułacz tułaczom poświęca. Wspomnienia z 15 lat prac kapłańskich w Cesarstwie*, Petersburg 1909; E. Kluczevska, *Parafia i kościół św. Katarzyny w Petersburgu*, „Charitas”, (Petersburg) 1894, s. 128–146.

⁹ „Przegląd Kościelny” 11: 1889, II półr., s. 559–564; 12: 1890, I półr., s. 341–342, II półr., s. 560–562; 13: 1891, I półr., s. 407–410, II półr., s. 408–409; 17: 1895, II półr., s. 477–478; „Przegląd Katolicki” 43: 1905, nr 35, s. 550–551. Interesująca dokumentacja na ten temat w Archiwum Diecezjalnym w Poznaniu (dalej: ADP), vol. OA 3345 (sprawozdanie polskich księży pracujących wśród Polaków w Niemczech).

¹⁰ „Przegląd Katolicki” 37: 1899, nr 15, s. 235–236; 38: 1900, nr 1, s. 14; „Tygodnik Katolicki” 3: 1862, nr 50, s. 473; 5: 1864, nr 8, s. 77; ADP, vol. OA 2357 (Akta predyalne dotyczące się kapelana emigracyjnego w Londynie).

¹¹ B. Müller, *Zarys historyczny dziejów Misji Polskiej w Paryżu 1836–1936*, Paryż 1936; Z. Pionier, *Abrégé de l'histoire de la Mission Catholique Polonoise en France*, Paris 1974 (maszynopis w posiadaniu D. O.). Interesująca dokumentacja archiwalna w Bibliotece Polskiej w Paryżu, rkps nr 30.

¹² R. Dzwonkowski, *Stan badań nad religijnością polskich skupisk emigracyjnych we Francji*, *Studia Polonijne*, t. IV, Lublin 1981, s. 177–185; Tenże, *Życie religijne Polaków we Francji*, „Przegląd Powszechny” 1/737: 1983, s. 78–90; francuska wersja tego arcykułu: *Observations sur la vie religieuse des Polonais en France au XX siècle*, „Studi Emigratzione” 1982 (Roma), no 67, p. 405–417; Tenże, *Polonijne placówki duszpasterskie a integracja (na przykładzie Francji)*, „Duszpasterz Polski Zagranicą” 31: 1980 (Rzym), nr 1, s. 74–87; Tenże, *Duszpasterstwo Polaków we Francji w latach 1909–1922*, „Studia Pelplińskie” 14: 1982/3, t. XIII (w druku).

uwagę historyków zwróciło na siebie środowisko zmartwychwstańców. Wprawdzie zostało ono uformowane w łonie Polonii francuskiej w okresie międzypowstaniowym, ale skutki elitarnego ruchu, zainicjowanego przez pierwszych zmartwychwstańców, widoczne były w polskiej kulturze religijnej zarówno za granicą, jak i w kraju również w interesującym nas okresie. Pozostaje zatem otwartym problemem badawczym, w jakim stopniu istniał przyczynowy związek między działalnością zmartwychwstańców – którzy aż po lata osiemdziesiąte XIX w. zajmowali miejsce naczelne w życiu religijnym Kościoła polskiego – a krystalizowaniem się na przełomie XIX i XX w. pierwszego pokolenia polskiej inteligencji katolickiej¹³.

Z bogatą stosunkowo literaturą dotyczącą kultury i życia religijnego Polaków we Francji kontrastuje ubóstwo analogicznych prac badawczych o innych zbiorowościach polonijnych. W fazie początkowej znajdują się badania nad religijnością Polonii amerykańskiej, choć zarysowała się już dostatecznie w tym względzie problematyka badań¹⁴. Podkreślić trzeba znaczenie prac badawczych prowadzonych w Zakładzie Duszpasterstwa i Migracji Polonijnej KUL. Skupiają się one głównie na problemach duszpasterstwa polonijnego, nie rezygnując przy tym z ujęć o charakterze historycznym¹⁵. Uwzględnienie w takich badaniach szerszej perspektywy historycznej umożliwi lepsze zrozumienie i bardziej poprawną interpretację aktualnej sytuacji duszpasterskiej Polaków na emigracji. Wolno zatem stwierdzić, że badania historyczne nad życiem religijnym polskich środowisk emigracyjnych rysują się jako jeden z pilnych postulatów badawczych¹⁶.

LA VIE RELIGIEUSE DES ÉMIGRÉS POLONAIS
À LA FIN DU XIXe ET AU DÉBUT DU XXe SIÈCLE
(ESQUISSE DE LA PROBLÉMATIQUE DES RECHERCHES)

Résumé

L'émigration définitive ou saisonnière constituait à la fin du XIXe et au début du siècle présent le problème le plus brûlant qui se posait à l'Eglise catholique en Pologne. Les communautés des émigrés polonais les plus nombreuses, à la veille de la Première Guerre mondiale, se trouvaient aux États-Unis (plus de 3 millions de personnes),

¹³ Dobrą podstawę do badań nad środowiskiem zmartwychwstańców może stanowić opracowane przez J. Mrówczyńskiego, *Wprowadzenie do źródeł historii i duchowości zmartwychwstańskiej*, Rzym 1977 (zawiera wyczerpującą bibliografię przedmiotu).

¹⁴ Por. D. Buczek, *The Religious Culture of Polonia: A Discussion of Issu*, (maszynopis w posiadaniu D. O.); Tenże, *Immigrant Pastor. The Life of The Right Reverend Monsignor Lucyan Bójnowski of New Britain, Connecticut*, Waterbury, Connecticut 1974. Ważną dokumentację źródłową (listy, autobiografie, pamiętniki, wspomnienia, opinie), dotyczącą kultury i mentalności religijnej polskich emigrantów w Ameryce z przełomu XIX i XX w., zawiera monumentalne dzieło: W. I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976, t. I–V, opublikowane po raz pierwszy w Ameryce w języku angielskim pt. *Polish Peasant in Europe and America*, Boston 1918–1920, vol. I–V; przekład włoski: *Il contadino Polacco in Europa e in America*, Milano 1968.

¹⁵ Rezultaty tych prac badawczych publikowane są w kolejnych tomach *Studiów Polonijnych* (t. I–IV, Lublin 1976–1981).

¹⁶ Potrzebę badań życia religijnego Polaków na emigracji podkreślono na międzynarodowej konferencji naukowej w Krakowie 30 VIII – 5 IX 1975 r. Jej celem było przedstawienie stanu i potrzeb badań nad zbiorowościami polonijnymi. Zob. H. Kubiak, *Główne perspektywiczne zadania poznawcze w badaniach polonijnych i warunki ich realizacji*, w: *Stan i potrzeby badań*, s. 643–659.

en Allemagne (850 000), en Russie (près de 300 000), au Brésil (plus de 200 000). Le nombre global des émigrés polonais était très grand – plus de 4,5 millions (la cinquième partie de la population polonaise).

L'article présente une conception des recherches socio-historiques sur la vie religieuse des émigrés polonais et montre les problèmes principaux de ces recherches. En Russie (européenne et asiatique) les catholiques polonais, dispersés sur de larges étendues et entourés par des populations orthodoxes, demeuraient privés en pratique de structures ecclésiastiques catholiques. L'archidiocèse de Mohylev, d'une taille unique dans le monde catholique, s'étendait en effet sur toute la Russie européenne et sur toute la Sibérie. L'Église catholique constituait pour les Polonais un facteur de liaison et un symbole des traditions nationales. L'affaiblissement des liens avec l'Église allait ainsi souvent de pair avec la perte de contact avec la culture nationale.

Les émigrés polonais aux États-Unis étaient presque entièrement constitués par la paysannerie pauvre qui conserva intactes les traditions de sa culture régionale populaire. Le principal problème qu'avaient à résoudre les émigrés polonais était de prendre position par rapport au programme d'américanisation des émigrés formulé par l'épiscopat catholique américain. Ce programme était en contradiction avec le modèle qui avait cours jusque-là aux États-Unis, fondé sur le principe des paroisses nationales ou ethniques.

Les colonies polonaises en Amérique du Sud (Brésil et Argentine), principalement composées d'ouvriers agricoles, étaient pour la plupart disséminées dans la forêt vierge. La défense des traditions culturelles polonaises s'exprimait, dans leur cas, par le souci d'obtenir la présence d'un prêtre polonais et de s'assurer un service pastoral permanent. La même type de problème hantait les émigrés polonais en Europe occidentale.

Toutes les sources s'accordent pour affirmer que la situation des émigrés polonais en matière religieuse était une fonction d'un encadrement pastoral permanent. De fait, les milieux qui pouvaient en disposer purent sauvegarder leurs traditions religieuses et nationales. Là où ce n'était pas le cas, en revanche, ces traditions disparaissaient progressivement.

L'auteur de cet article affirme que la richesse relative de la littérature ayant trait à la vie religieuse des Polonais en France contraste avec la pauvreté des travaux pour ce qui concerne d'autres communautés polonaises de l'étranger. L'auteur formule la thèse que les recherches historiques sur la vie religieuse des émigrés polonais se révèlent être l'une des exigences urgentes des recherches.